

Om Holbergs sidste autobiografi (Epistel nr. 447).

Af

Verner Dahlerup.

Som bekendt er hovedkilden til kundskab om Holbergs liv hans „Tres epistolæ ad virum perillustrem“. Angående disse „breve“ er det for længst oplyst¹⁾, at det første er afsluttet i året 1727, da den danske skueplads var bleven lukket, som det syntes, for bestandig, det andet 1735, kort efter Danmarkshistoriens fremkomst, og det sidste 1743, da der atter var gået 8 år, altså det samme tidsrum, som havde ligget mellem de to første breves fremkomst.

Som én fortsættelse af disse tre latinske breve skrev Holberg den store epistel, der bærer nummer 447, og som står først i den 5te tome af hans danske epistler, hvilken udkom efter hans død i året 1754.

Men skønt en stor del af vor viden om Holbergs liv og virksomhed i hans 10 sidste leveår er bygget på denne epistel, er der hidtil ikke gjort noget alvorligt forsøg på at forklare de mange besynderligheder, som den frembyder, og det uagtet der gentagne gange er

¹⁾ Se C. W. Smiths indledning til Holbergs trende Epistler (1857).

gjort opmærksom på, at Holbergs ytringer på flere steder er indbyrdes modstridende¹⁾. Og som det er gået med epistlens fortolkning, er det også gået med dens datering. Rahbek²⁾, som mener, at Holbergs ord om de „forefaldne Stridigheder“ ved theatret må sigte til spektaklerne i anledning af mad. Rosenkildes debut den 6te juni 1753³⁾, siger, at epistlen „må være skrevet hen i 1753“, medens Werlauff⁴⁾ antager, at den er skreven „omtrent 1752, efter at hans franske småskrifter var udkomne“. At man med lige så stor eller større ret kunde erklære epistlen for skreven i året 1751, har ingen af de to lærde forfattere bemærket.

Om de modstridende beretninger siger nu rigtignok Skavlan, at det „ikke har synderlig interesse“ at få dem opklaret; men ikke at tale om, at Skavlans egne ytringer om Plutus og Abracadabra er blevne fejlagtige på grund af disse „selvmodsigelser“, så viser navnlig Rahbeks udtalelser i bogen om Holberg (III, 463), til hvilke ligefrem halsbrækkende fortolkningskunster man har måttet ty for at forklare Holbergs ord⁵⁾.

Så vist som Epistel 447 er en hovedkilde til Holbergs historie, så vist er det også, at en undersøgelse om beskaffenheden af denne kilde, om epistlens alder og tilblivelse, ikke kan afvises som interesseløs. Og en

¹⁾ Se Rahbek: Om Holberg som lystspildigter III. s. 365 og 463, O. Skavlan: Holberg som komedieforfatter s. 49.

²⁾ I. c. s. 381.

³⁾ Overskou: Den danske skueplads II. s. 133 ff.

⁴⁾ Nyt hist. tidsskr. VI. s. 442.

⁵⁾ Rahbek henstiller som en mulighed, „at Holberg under navnet komedie blot forstod et fuldstændigt tre eller fem akts stykke og ikke et énaktsefterspil som Sganarels rejse“.

sådan undersøgelse vil formentlig kunne føre til et tilfredsstillende resultat, når man blot ikke som de nys omtalte forfattere indskrænker sig til at betragte enkelte løsrevne stykker af epistlen, men optager epistlen i sin helhed til kritisk behandling¹⁾.

Holberg begynder sin epistel med at give en slags disposition for det følgende: det skal indeholde 1. „en Fortsættelse af mit Liv og Levnets Historie“, 2. „en Liste paa de Skrifter, som siden den 3die Latinske *Epistels Publication* ere komne for Lyset“, og s. 9—10 siger han: „Dette er alt hvad jeg har kundet antegne om min egen Person udi disse sidste Aaringer Rester derfor alleene, at give en Fortegnelse over mine Skrifter, som siden den sidste Latinske *Epistels Publication* ere komne for Lyset“, — man var altså berettiget til at vente, at når denne fortegnelse var given, var epistlen helt (eller omtrent) til ende. Men skønt fortegnelsen over de trykte skrifter slutter s. 15, fortsættes der på følgende måde:

3. s. 15—18 utrykte komedier,
4. s. 18—20 personlige forhold,
5. s. 20—24 forhold til skuepladsen og ny komediedigtning,
6. s. 24—25 personlige forhold,
7. s. 25—26 ny forfattervirksomhed,

altså Holberg afviger ikke alene fra sin to gange udtalte bestemmelse at give en liste over sine udgivne værker, idet han s. 15—18 opregner skrifter, som „endnu ikke ere *publicerede*“; men uagtet han har erklæret s. 9, at

¹⁾ Henvisningerne til Epistel 447 gives efter 5te bind af Bruuns udgave.

han nu har sagt alt, hvad han „har kundet antegne“ om sin egen person, så vender han to gange på ny tilbage til sine personlige forhold, sin levemåde, sit helbred, sine studeringer, processer o. desl. Ja, hvad mere er, han gentager undertiden næsten ordret, hvad han i samme epistel har sagt om disse forhold: hans „delikate“ helbred omtales s. 4—5 og s. 19—20, processen med hans ridefoged s. 6 og s. 18—19, den ubillighed, der vises ham efter hans baronisering, s. 5 og s. 25, hans utilbøjelighed til at være theaterdirektør s. 9 og s. 20. Og på ganske tilsvarende måde går det med omtalen af hans værker: hvad der er sagt om *Plutus* s. 15, gentages, til dels ordret, s. 23.

Mærkværdigt er det også at se, at Holberg to gange betjener sig af udtryk, som lader formode, at han nærmer sig afslutningen af brevet: på det nys citerede sted, s. 10, hedder det: „Rester derfor alleene, at give en Fortegnelse over mine Skrifter“, og s. 24 siger han: „Dette Brev kand min Herre lægge til de trykte *Epistler*, og saa haver han mit heele *Levnets Løb*“, og dog er vi på det første sted end ikke komne midtvejs i epistlen, og efter det sidstnævnte sted følger omtalen af noget helt nyt, nemlig Holbergs virksomhed som fransk forfatter.

Til alt dette kommer så endda nogle håndgribelige selvmodsigelser. Side 24 ender Holberg sin omtale af „*Plutus*“ med ordene: „Denne *Comædie* er ellers den sidste af dem, som jeg har skrevet“, en udtalelse, som er ganske uforenelig med det, som han nogle få sider foran har ytret: S. 16—18 har han nævnt 5 andre komedier, om hvilke han udtrykkelig har fortalt, at de er skrevne efter „*Plutus*“. — S. 23 opregner Holberg

7 komedier, „hvorudi ingen Elskov findes“; — men blandt disse nævnes ikke „Abracadabra“, om hvilket han dog har sagt på side 17: „udi det heele Stykke tales ikke om Kiærlighed“¹⁾.

Men Holberg har egentlig selv givet os nøglen til alle disse mærkværdigheder. S. 7 omtaler han, at prisen på københavnske grundejendomme var sunken betydeligt, så at det var vanskeligt at anbringe „*publique* Penge“; men i en note på samme side står: „Nu merker man dog, at Priisen paa Huuse begynder sterkt at stige“. Da det nu vel kan antages for givet, at et stærkt omslag i priserne på grundejendomme ikke — under nogenlunde normale forhold — foregår i løbet af ganske kort tid, har man i tilføjelsen af denne lille anmærkning et vink om, hvorledes epistlen er bleven til: Holberg har været længere tid om at skrive den, så lang tid, at der var foregået et væsentligt omslag med hensyn til prisen på et så vigtigt salgsobjekt som de københavnske grundejendomme, medens han skrev på denne sin sidste autobiografi.

En anden oplysning får vi ved at betragte epistlens slutning, hvor Holberg taler om sine forsøg på at skrive fransk (s. 25); dette afsnit begynder med ordene: „Min Herre forundrer sig ellers over, at jeg har dristet mig til at forfatte nogle Skrifter paa Fransk“ — altså en vending, som ganske svarer til dem, hvormed Holberg plejer at indlede sine epistler (se f. ex. Ep. 467), og da der ikke er den ringeste logiske sammenhæng²⁾

¹⁾ I Epist. 455, der handler om „Skue-Spill, hvor udi ingen Elskov er“, omtales Abracadabra derimod udførligt.

²⁾ En ringe stilistisk sammenhæng tilvejebringes ved det ene ord „ellers“.

mellem det således indledede stykke og det nærmest foregående, gives der os en fornyet oplysning om, at epistlen ikke er bleven til i én støbning, men at Holberg fra tid til anden har gjort tilføjelser til denne epistel, for at den kunde komme til at indeholde alt, hvad mærkeligt der hændte i hans sidste leveår.

At udskille de forskellige afsnit, hvoraf epistel 447 består, og at bestemme deres indbyrdes kronologiske forhold, lader sig nu temmelig let gøre dels ved hjælp af de forskellige tidsbestemmelser, som Holberg selv giver, dels også af stilistiske og logiske grunde.

Epistlens ældste afsnit er da s. 1—15 l. 7. Dette stykke gør helt igennem indtryk af at være skrevet uno tenore og passer fuldstændig til „dispositionen“ i begyndelsen. Efter at have omtalt sine økonomiske forhold, sin alder og sit helbred, folks bedømmelse af hans gerninger, sine embedsforretninger og sin stilling til skuepladsen går Holberg over til at opregne sine publicerede skrifter: 1744 *Moralske Tanker*, 1745 *Heltindehistorierne*¹⁾, 1746 *Herodian*, 1748 *Epistler I—II*, 1749 *Epigrammata*, Danmarks og Norges nuværende Stat, 1750 *Epistler III—IV*. Derefter omtaler han den tyske oversættelse af Peder Paars (1750), og ved omtalen af de udenlandske kritiker over dette værk kommer han naturlig til at berøre de udenlandske (svenske) angreb på Danmarkshistorien. Nogen egentlig (stilistisk) afslutning har han på dette tidspunkt ikke givet sin epistel; måske har det allerede den gang været hans hensigt ved lejlighed at fortsætte den.

¹⁾ Uvist af hvilken grund nævner Holberg *Heltindehistorierne* før de *Moralske Tanker*.

Til at datere dette første afsnit af epistlen har vi mange hjælpemidler. At det er skrevet i året 1751, fremgår for det første af den omstændighed, at Holbergs testamente af 1735¹⁾ omtales (s. 2) som oprettet „for 16 Aar siden“. Vi ser da også grunden til, at Holberg just i det år gav sig til at fortsætte sin levnedsskrivelse: der var nu gået 8 år siden fremkomsten af hans tredje latinske epistel, ligesom der lå 8 år mellem den anden og tredje og mellem første og anden.

Men vi kan også fastslå den tid på året, da Holberg skrev begyndelsen til sin epistel 447. Han omtaler (s. 6—8) de besværligheder, som hans kvæstorembede ved universitetet forvolder ham (altså er han endnu kvæstor); men han tilføjer, at han „maa overdrage det til andre, som dertil kand være bekvemmere“, hvilket viser, at disse ord er skrevne enten kort før eller medens Holberg lå i underhandlinger med konsistorium om at få kvæsturen overdraget til H. Stampe, og disse underhandlinger fandt sted i marts og april 1751²⁾.

Efter midten af april kan epistel-fragmentet imidlertid ikke være skrevet. Den 14de april 1751 opførtes nemlig Holbergs ny komedie „Plutus“, og denne begivenhed vilde han sikkert ikke have undladt at berøre, da han omtalte forholdene ved theatret (s. 9).

At opførelsen af „Plutus“ stod for Holberg som en hovedbegivenhed i hans liv, kan ikke forbavse os. Han havde i mange år ikke skrevet nogen ny komedie; nu i sin alderdom skriver han igen et skuespil, og det „behager unge og gamle, lystige og ærbare Folk, Høye og

¹⁾ Se Bruuns anmærkning s. 294.

²⁾ Bruuns ann. s. 295—298.

Lave“. Intet under, at Holberg nu får lyst til at fortsætte sin afbrudte epistel.

Det afsnit, som han derefter skriver, er s. 19 l. 19—s. 25 l. 16. Han begynder også denne gang med en kort omtale af sine studeringer og sit helbred, uden at sørge for at bringe det nylig tilføjede i harmoni med det, han tidligere har skrevet; han benytter altså en fremgangsmåde, der er ganske i lighed med den, vi kender fra hans omarbejdelser af komedierne¹⁾. Derefter fremfører han nogle bitre klager over den behandling, han har lidt i „det *Collegium*, hvoraf [han] er et Lem“ (s. 20), hvor hans „Ord og Tale ikke blive agtede uden som puur Lyd og *Echo*“ — at der med disse ord sigtes til hans stridigheder i konsistorium inden fratrædelsen af kvæstorembedet²⁾, kan der næppe være tvivl om. Også ved theatret har Holberg haft genvordigheder, uagtet han ikke har villet være direktør³⁾. Navnlig har han dog ærgret sig over publikums forandrede smag. „Vore unge reisende *Messieurs* slaae Kryll paa Næsen“ ad de holbergske stykker og foretrækker Des Touches og andre „af samme Surdey“; men i den sidste tid har Holberg fået oprejsning: man har igen begyndt at spille hans gamle komedier, og hans *Plutus*, „den sidste af dem, som jeg har skrevet“, har gjort en eksempelløs

¹⁾ Se f. ex. Den politiske kandestøber, Barselstuen m. fl.

²⁾ Se Bruuns anm. s. 298.

³⁾ Der er ingen grund til, med Rahbek, at mene, at „de forefaldne Stridigheder“ (s. 20) skal være striden angående mad. Rosenkilde; stridigheder mellem skuespillerne indbyrdes og med direktionen o. s. v. har der sikkert alle dage været nok af ved theatret. Overskous theaterhistorie beretter om flere forskelligartede theaterkampe (f. ex. II. s. 115), og andre er naturligvis forefaldne, uden at vi nu kender dem.

lykke. Han bemærker derefter, at dette stykke er skrevet, da han „nærmer sig“ 70 år, og taler så igen lidt om sit helbred, for til sidst at erklære, at „de koldsindige Domme“ over hans virksomhed ikke går ham til hjærte. Han „lader [sig] nøye med det lidet Navn, som [han] har erhvervet udi den lærde Verden“ (s. 25). Alt tyder på, at Holberg har villet have dette stykke til at danne slutningen på epistlen. Det er rimeligvis skrevet kort efter opførelsen af „Plutus“, altså i tiden omkring maj 1751.

Men i de næst følgende måneder indtraf begivenheder, som nok kunde give Holberg lyst til at føje et nyt afsnit til sin stadigt voxende epistel. Det derefter tilkommende er s. 15 l. 7 — s. 19 l. 18. Han meddeler deri en fuldstændig oversigt over sin litterære virksomhed i året 1751. Først omtales de to danske udgaver og den tyske oversættelse af de „Moralske Fabler“, og dernæst opregner han sine hidtil utrykte ny komedier: Plutus, om hvilken han kommer til at gentage (s. 15) en del af det, han forhen (s. 23) havde sagt, Sganarels rejse, Abracadabra, Philosophus, Publicum (d. e. Republiken) og Den forvandlede brudgom. Af Holbergs korte ytringer om Sganarel (første gang opført 1. dec. 1751) kan man ikke se, om stykket har været givet på scenen eller ikke; Abracadabra (første gang opført 3. novbr. 1752) omtales som uopført¹⁾.

¹⁾ „De, som have læset Stykket, dommer —“ (s. 17); hvis det havde været opført, vilde Holberg sikkert have beråbt sig på erfaringen fra skuepladsen.

En lille vanskelighed ved Holbergs omtale af de utrykte komedier ser jeg mig ikke i stand til at løse: han siger (s. 15): „Jeg haver ellers udarbejdet 5 nye *Comædier*“, og disse er 1. Plutus,

Efter dette stærke arbejde for skuepladsen var Holberg bleven træt og trængte til ro; men hans fred blev forstyrret ved den langvarige proces med ridefogden, af hvilken han så giver en vidtløftig skildring; men denne skildring har han dog af grunde, som jeg strax skal komme tilbage til, måttet forkorte, hvorfor han har strøget det allermeste af, hvad han først skrev om denne sag. Det udstregede findes ikke i originaludgaven af epistlerne, men er bevaret i manuskript på det store kongelige bibliothek og optrykt bogstavret af Chr. Bruun (s. 302 ff.).

Dette manuskript bekræfter også ved en lille, hidtil overset egenhed, at det afsnit, hvis slutning det indeholder, er føjet senere ind; hvis epistlen nemlig var skreven i samme orden, hvori den står trykt, måtte enten det håndskrevne stykke om ridefoged-processen have sluttet nederst på siden, eller også måtte der i manuskriptet have fulgt de første linjer af det følgende (s. 19 l. 19 ff.); men manuskriptet slutter med et ubeskrevet rum ca. 2 tommer bredt, nederst på siden. Om i det hele taget nogen vilde gøre det, vilde navnlig ikke en mand, der var så karrig på papir som Holberg¹⁾, uden grund have ladet et så stort rum stå ubeskrevet; i forbindelse med de fremhævede grunde afgiver altså selve det bevarede manuskriptfragments ydre beskaffen-

2. Sganarel, 3. Abracadabra, 4. Philosophus, 5. Publikum og — 6 Den forvandlede brudgom. Flere løsninger er mulige: enten kan tallet 5 skyldes en skrive- eller trykfejl, eller Den forvandlede brudgom kan være skrevet, efter at dette parti af epistlen var færdigt, og de få linjer (s. 17—18) om dette stykke være senere tilføjede.

¹⁾ Sml. P. Botten Hansen: Nogle utrykte breve af Holberg (1858) s. 8.

hed et vidnesbyrd om, at s. 15 l. 7 — s. 19. l. 18 er indføjet, efter at Holberg havde afsluttet epistlen med s. 19 l. 19 — s. 25 l. 16¹⁾).

Grunden til, at Holberg har valgt at indflette dette afsnit netop her, må uden tvivl være, at han så fik fortegnelsen over sine hidtil udgivne skrifter samlet på ét sted.

Hvornår er nu dette epistlens 3dje afsnit skrevet? Til at besvare spørgsmaalet får vi al ønskelig hjælp fra Holbergs store proces med ridefogden. Angående denne for Holberg så ærgerlige sag har der hidtil, så vidt jeg ved, ikke været offentliggjort noget; men sagen lader sig ganske godt oplyse ved en del aktstykker i rigsarkivet²⁾.

Det er unødvendigt her at dvæle ved alle denne sags enkeltheder, især da Holberg har givet os en ganske vist subjektivt farvet, men dog i alt det faktiske fuldstændig korrekt fremstilling af sagen.

Det får være nok her at bemærke, at Holberg i maj 1749 afsatte sin ridefoged på Brorup, Lars Winderslew, hvem han beskyldte for opsætsighed, misbrug af godsets bønder til egen fordel, uforsvarlig omgang med det „aftorskne“ korn, forfalskning af bøndernes kvitteringsbøger, ulovligt krohold m. m., hvorfor han anlagde sag imod ham³⁾; men Winderslew fik ved kongl.

¹⁾ Et ganske lignende udseende har Holbergs tillæg til manuskriptet af Heltehistorierne, hvilket findes i Kristiania universitetsbibliothek.

²⁾ Supplik-Protokol første halvår 1750, 5 A. nr. 902; sidste halvår 1750, 5 B. nr. 69; Sjællandske tegnelser under datoerne 8. maj og 24. juli 1750, 29. jan. og 11. juni 1751; højesterets voteringsprotokol for 1752 Lit. A. pag. 161 ff.

³⁾ Om Holbergs forbitrelse mod Winderslew vidner også nogle af hans offentliggjorte breve; se J. K. Høst's Politik og historie II.

åbent brev af 8. maj 1750 sagen henvist til en kommissionsdomstol, bestående af amtsforvalteren (Rasmus Salten) og byfogden (Mouritz Høeberg) i Kalundborg, hvilke ifølge Holbergs udsagn bægge havde været ridefogder. Holberg, der for kommissionsdomstolen optrådte som kontracitant, medens hovedsøgsmålet kom til at angå Winderslews klage over Holbergs formentlig uretfærdige beskyldninger m. m., benyttede sig derimod ikke af den ret, som det kgl. åbne brev hjemlede ham til også at udnævne to kommissarier, og udfaldet af sagen blev da også yderst ugunstigt for ham. Ved kommissionsdommen af 12. aug. 1751 blev nemlig Lars Winderslew frifunden for de allerfleste af Holbergs krav, og selv hvor der blev dømt i Holbergs favør, blev de summer, ridefogden skulde erlægge, nedsatte betydeligt under det af Holberg forlangte (f. ex. fra 200 rdl. til 20 rdl.), og det endelige resultat blev, som Holberg selv fortæller (s. 302), at han blev dømt til at betale ridefogden 600 rdl., hvorimod denne slap med at erlægge 115 rdl. 3 $\frac{1}{2}$ 7 β . Holberg dømtes desuden til at give Winderslew „et ærligt og velfortjent pas“ samt at betale en mulkt til justitskassen. Og hvad der næsten var det værste: kommissarierne havde udstykket sagen i 34 småposter (jvf. det udslettede stykke s. 304—305), hvoraf følgen blev, at summa appellabilis egentlig kun i 3 tilfælde var nået¹⁾, så at Holberg i hovedsagen måtte slå sig til ro med denne dom af to fhv. ridefogder.

s. 255, Danske samlinger IV. s. 288 (den der omtalte Arent Dam var Winderslews kautionist); har der ikke også stået „Windersleff“ i Holbergs brev af 4. okt. 1748 (Høst's Dannora for 28. aug. 1814)? Høst har læst „Wimmorble“!

¹⁾ Se Klevenfeldts votum.

Den 6.—10. maj 1752 førtes sagen for højesteret¹⁾, og udfaldet blev, at kommissionsdommen stadfæstedes, og Holberg idømtes sagens omkostninger²⁾.

Det indtryk af sagen, man får ved at læse højesteretsassessorernes vota, er, at Holberg i sin misfornøjelse med de mangler, der virkelig fandtes i Winderslews regnskab, har beskyldt Winderslew for bedragerier, som enten slet ikke var begåede eller i alle fald ikke kunde bebrejdes denne, men ladefogden; at kropholdet var noget, som faktisk fandt sted på de fleste herregårde og i reglen tolereredes³⁾; kort sagt, at Holberg har været mistænksom og nøjeregnende⁴⁾ i pengesager og derfor er faret frem med unødig voldsomhed mod Lars Winderslew (har „arresteret“ ham på gården, uden tilstrækkelige beviser beskyldt ham for bedrageri m. m.).

¹⁾ Om proceduren for højesteret findes der følgende notits af Carl Deichmann: „Da sagen skulde til højesteret, påtog sig Lausen (d. e. advokat A. Lowsen) fogdens sag, og da han ikke heller var Holberg noget godt skyldig, som så ofte havde gennemheglet denne profession, især i hans Dannemarks og Norges beskrivelse, glemte Lausen ikke at benytte sig af komedien Jeppe på Bjerget, der som baron examinerede sin ridefoged, der skulde hænges, og da denne spurgte, hvad ondt han havde gjort, svarede baronen: Est du ikke ridefoged og spørger endda, hvorfor du skal hænges, og som har støbte solvknapper etc. Slutningen blev, at Holberg tabte sagen der med alle *honores*, og ved den lejlighed forefaldt adskillige allusioner til hans barons værdighed.“ Norsk historisk tidsskrift III. s. 86, jvf. Brandes: Holberg (festskrift) s. 294.

²⁾ Kun én af assessorerne (Falsen) voterede til bedste for Holberg; de 9 andre stemte for „konfirmation“ af kommissionsdommen.

³⁾ If. Suhms votum.

⁴⁾ I Muncks votum hedder det bl. a., „at havde baronen holdt de fornødne folk, havde han vel kunnet profitere noget med de påklagede emter“.

Undersøger vi nu de to steder i epistlen, hvor ridefogedsagen omtales, vil vi forstå, dels at Holberg to gange omtaler sagen, dels at hans omtale af den er så forskellig. Da han i det ældste parti af epistlen, det, jeg daterer fra de første måneder af 1751, omtaler denne sag, er han ret fortrøstningsfuld (s. 6 nederst); men da han anden gang fremstiller sagen, er han fuld af forbitrelse over kommissariernes formentlig uretfærdige dom (s. 18—19 og det udslettede stykke s. 302—305).

Det er altså utvivlsomt, at epistlens tredje afsnit er skrevet efter august 1751, men inden maj 1752, rimeligvis i de første dage af 1752¹⁾.

Vi ser nu også grunden til, at Holberg udslettede sin detaillerede kritik af kommissionsdommen²⁾. Han havde selv erklæret (s. 304): „hvis mod forhaabning udfaldet (for højesteret) skulde blive anderledes (se. end Holberg ønskede), vill ieg tie gandske stille“; og da han nu virkelig led denne bitre skuffelse, kunde der jo nok være mange hensyn, som afholdt ham fra offentlig at omtale kommissariernes dom som så skrigende uretfærdig, som „en kiede af *contradictioner*“, nu da højesteret var nået til det selv samme resultat.

Tilbage står nu kun den før omtalte halve side (s. 25 l. 16 — s. 26 l. 3). Som tidligere fremhævet står den ikke i nogen forbindelse med det foregående, men er løst hængt til, uagtet epistlen forhen havde fået en af-

¹⁾ Da afsnittet begynder (s. 15) med ordene: „Udi det Aar 1751 komme for Lyset mine Moralske Fabler“, er det sandsynligt, at året var gået til ende.

²⁾ At udslettelsen ikke, som man tidligere antog, er foretagen af censoren, har også Bruun udtalt (s. 301, jvf. s. 337). Det bør bemærkes, at det blæk, hvormed stregerne er foretagne, har nøjagtig samme farve som det, hvormed teksten er skreven.

slutning, der åbenbart har været beregnet på at være endelig. Grunden til, at Holberg har tilføjet dette ny lille afsnit, er den, at han i årene 1752 og 1753 udsendte tre småværker, som han selv havde skrevet på fransk: *Lettre qui contient quelques remarques sur les memoires concernant la Reine Christine* (1752), *Conjectures sur les Causes de la Grandeur des Romains* (1752) og *Remarques sur quelques positions, qui se trouvent dans l'Esprit des Loix* (1753). Den aldrende Holberg, som således havde vist sine evners forbavsende rækkevidde fra en ny side, har da ønsket også at tilføje nogle ord om disse sine seneste værker og har sat bemærkningen om sin sidste litterære bedrift bag efter alt det andet, uden hensyn til at det således tilføjede kun dårligt passede på dette sted.

Da Holberg ikke angiver tallet på sine franske småskrifter, kan man ikke se, om han, da han gjorde denne sin sidste tilføjelse, havde skrevet (og offentliggjort) alle tre værker eller kun de to første. Rimeligvis har han dog på dette tidspunkt i det mindste skrevet bogen om Montesquieu, eftersom nogle af udtrykkene i indledningen til det franske værk svarer nøje til, hvad han siger i den danske epistel om franskmændenes bedømmelse af sprogfejl¹⁾. Man fejler næppe ved at datere epistlens sidst tilføjede parti fra slutningen af 1752 eller snarere begyndelsen af 1753.

Det viser sig altså, at Epistel 447 er skreven i 4 forskellige partier imellem foråret 1751 og begyndelsen

¹⁾ J'en excepte les demi savans, qui sont des Censeurs impitoyables; jvf.: Og merker man, at de saa kaldne *Demi-Savans*, eller halvkærde, ere de u-barmhiertigste *Censores*.

af 1753 (eller slutningen af 1752), og at alle de „selvmodsigelser“, man har villet finde i epistlen, alene hidrører fra dens stykkevise tilblivelse. Rettelig betragtet bliver den kun et fornyet vidnesbyrd om den åndelige friskhed, som Holberg bevarede til det sidste, og om hans trang til stadig at gøre sine læsere til sine fortrolige, hvem han ikke vilde forholde oplysninger om nogen som helst vigtigere begivenhed i sit liv.
